

ETT POLITISKT EXPERIMENT PÅ 1600-TALET

Av kanslirådet jur. dr CURT ROHTLIEB

BLAND Westfaliska fredens många besynnerliga stadganden var det ett, som kom att medföra vida fördelaktigare och lyckosammare verkningar än man kunnat antaga. Det gällde själva sätet för fredsförhandlingarna, stiftet Osnabrück med staden. Ärofullt hade det ju varit att bli medelpunkten för Europas diplomati. Men äran hade blivit rätt betungande. Och när det gällde att ordna stiftets och stadens framtid, visade det sig, att land och folk blivit en omtvistad bytesvara för de mäktige.

1633 hade svenskarna besatt staden Osnabrück, som dock följande år återtogs av de kejserliga för en tid. Staden hade redan tidigt anslutit sig till reformationen, men kontrareformationen hade sedan vunnit terräng. Facit av krigslyckans växlingar blev, att 1648 var Osnabrück i svenskarnas hand. Men den katolske biskopen av Regensburg, som tillika fått Osnabrück till stift, gjorde allt för att komma i besittning därav. Å ömse håll mobiliserade man diplomatiska förbindelser. Det givande stiftet var mer än dubbelt så stort som Gotland och tätare befolkat. Ett lockande byte.

Det var för övrigt ej det enda fall, som diplomaterna trasslat till. Vi svenskar ha anledning att erinra oss furstbiskopsdömet Lübeck — väl att skilja från själva den fria riksstaden —, vilket skänkt oss sin sista furstbiskop, Adolf Fredrik. Tvisterna om detta lilla nominella furstbiskopsdöme, redan då otidsenligt, slutade med att det skulle konserveras, men blott under sex furstbiskopar, som alla skulle tillhöra huset Holstein-Gottorp. En liknande tanke genomfördes även för Osnabrück.

Allt sedan medlet av 1500-talet hade där funnits ett katolskt generalvikariat, bestående av fyra andliga med en världslig sekreterare, samt ett evangeliskt konsistorium, bestående av två världsliga och två andliga råd. Den kyrkliga förvaltningen var därmed paritetiskt ordnad. Den världsliga domsrätten, som länge utövats

av folkliga domstolar, hade med den romerska rättens framträdande på 1500-talet övergått till furstliga »Gogerichte» med ett »Obergericht» och ett furstligt kansli såsom överinstanser. Dessutom fanns viss adlig domsrätt. I sista hand kunde man i livssaker och mål av viktigare slag appellera till riksrätten, som i motsats till de lokala domstolarna givetvis var katolsk.

Vid val av biskop sökte man gärna avpressa honom medgivanden, särskilt till förmån för domkapitlet, av vilket han valdes, men även åt ridderskapet och åt städerna. Dessa tre »ständer» hade viss kontroll och medbestämmanderätt för förvaltning, beskattning och försvar. I Westfalen hade demokratiska traditioner levt kvar långt bättre än i de flesta andra tyska provinser. Det gällde då att ej blott tillgodose de mäktiga, utan, från stiftets synpunkt, att bevara den hävdvunna rättsordningen.

Helst hade Osnabrück velat bli erkänd såsom fri riksstad, men det passade ej någon av de krigförande. De två huvudparterna vid fredsunderhandlingarna, Sverige och kejsaren, sökte främst att tillgodose de egna intressena. Även en mellankommande part anmälde sig, greve Gustaf Gustafsson, son till Gustaf Adolf, vars stora egenskaper han endast i ringa mån ärvt. Vad han i hög grad besatt var gåpåaranda och en oförfärad handlingskraft. Han var kommandant i Osnabrück, där han huserade rätt godtyckligt. Med tvivelaktig rätt ansåg han sig som laglig innehavare av biskopsstiftet och hade gjort sig både fruktad och hatad.

Stormakterna enades efter mycken köpslagan om att biskopsdömet skulle bevaras i full utsträckning, men att varannan biskop skulle vara katolsk och varannan protestantisk. De skulle väljas fritt. Den protestantiske skulle dock alltid tillhöra huset Braunschweig-Lüneburg, som residerade i Hannover och sedermera med Georg I kom i besittning av Englands tron.

Men greve Gustafsson ville ej ge vika för denna uppgörelse utan rikligt skadestånd. N. b. ej till Sverige, vars trupper han blott med regeringens fullmakt anförde, utan till honom personligen, alltså på bekostnad av svenska intressen. Och han lyckades utverka, att under fyra år 20 000 thaler årligen skulle utbetalas, innan han avträdde den indräktiga befattningen. I stiftet var man emellertid så angelägen att bli kvitt honom, att man gärna redan efter kort tid betalade 85 000 thaler, en ofantlig summa under dessa förhållanden, för att han skulle försvinna så fort som möjligt.

Den kuriösa successionsordningen kunde då träda i kraft. Var det manne stora utsikter att den skulle hålla? En »riksdeputation»

i Nürnberg bekräftade den alternativa successionen av en katolsk och en protestantisk biskop samt bestämde 1650 genom en »evig kapitulation», att katoliker och protestanter båda skulle ha fri religionsutövning. Under den evangeliske biskopen skulle särskilda kyrkliga befogenheter tillkomma en vikarie för den katolske ärkebiskopen i Köln. De evangeliska kyrko- och skolangelägenheterna skulle höra under ett konsistorium i Osnabrück, vilket borde återupprättas och ej lyda under någon katolsk biskop. De lokala kyrkorna uppdelades mellan katoliker och protestanter enligt tillståndet 1624, då kriget nått Osnabrück.

Den katolske biskopen Frans Wilhelm kunde alltså återinträda i sina starkt hotade rättigheter. Befolkningen hade i god tid, till hans ohöjda vrede, rivit fästningen Petersburg, varifrån han kunnat hota Osnabrück med omnejd. Bäst då att taga saken kallt och vänta på bättre tider! Svenska trupper voro för resten ej långt borta. I själva verket började för stiftet en tid av fred och uppblomstring, visserligen avbruten av hotande tillbud. Frans Wilhelm lovade, under kraftig protest visserligen, att respektera den eviga kapitulationen och gjorde mycket för att återställa ordning — samt även för att kringgå stadens privilegier. Men han mötte kraftigt motstånd.

Från ingendera sidan kunde man vänta mycken hänsyn till den artificiella successionsordning, som blivit följd av en tillfällig kompromiss. Men mer än de bräckliga formerna betydde den anda av lojalitet och samförståndsvilja, som besjälade hög och låg i det omstridda stiftet. Den europeiska maktbalansen gynnade status quo och utnyttjades skickligt. Vid många kritiska tillfällen visade det sig, att den teoretiskt orimliga successionsordningen kompletterades av den viktigaste faktorn i allt samhällsliv, allmänandan. Och vad betyder statsformen, fri riksstad eller andra ordningar, i jämförelse därmed?

Sedan Frans Wilhelm 1661 avlidit, efterträddes han av Ernst August, en prins av huset Braunschweig-Lüneburg, som redan 10 år förut enligt westfaliska fredens bestämmelser försiktigtvis hylats såsom efterträdare. Hjälp fick han av sin frände Wilhelm III, när vid några tillfällen katolikerna sökte bemäktiga sig delar av stiftet. Den nye biskopens intåg skedde med pomp och prakt för att hävda likställigheten. Och biskopinnan, en dotterdotter till Jakob I, höll ståtligt hov på slottet.

Populariteten minskades dock efter hand i den mån nya skatter krävdes. År 1679 ärvde biskopen kurfurstendömet Hannover, dit

huvudstaden för stiftet Osnabrück under 18 år förlades. Såsom kurfurste invecklades han i allehanda familjetvister och krig, till föga gagn för stiftet. Han efterträddes av en lika litet andlig biskop år 1698, en hovgunstling hos kejsaren och redan biskop i Olmütz, Karl av Lothringen. Hälsad med glädje, sökte denne överträffa företrädaren i prakt. Skatterna växte givetvis. Men sedan han tillika blivit ärkebiskop i Trier, var man belåten att ha honom — på avstånd.

Efter hans död 1716 blev maktkampen mellan katolska och protestantiska intressen hotande för Osnabrück. Var domkapitlet i stånd att hävda sig? Det var en föga rationellt sammansatt korporation, bestående av ett 20-tal medlemmar, alla adelsmän och alla med kyrklig värdighet. Detta kollegium utövade valrätten för hela det stora stiftet. Och det var rätt brokigt. Kyrklig utbildning hade blott ett fåtal. De flesta voro lantjunkare.

Demokratiskt kan man ej kalla själva statsskicket. Men lantjunkarna skötte sina egendomar själva och voro solidariska utåt med sina underhavande, av vilka flertalet hade en mer eller mindre ofri ställning.

Den avlidne Ernst August hade efterlämnat en son, sedermera konung Georg I. En yngre bror till denne, Ernst August, duglig militär, lärd, vän till Leibnitz, blev efter segslitna förhandlingar vald. Domkapitlets självkänsla hade under den långa vakansen vuxit. Hotelser inverkade ej längre. Denne Ernst August II visade sig såsom biskop vara en framsynt administrator. Han genomförde, stödd på ständerna, en egendomsordning, som sedermera reglerade förhållandena mellan godsägare och underlydande i 150 år, ävensom många andra förbättringar.

Därmed inleddes en ny tid, som knappast stördes av nyvalet efter biskopens död. En broder till den föga framgångsrike kejsar Karl VII, Klemens August, förut ärkebiskop av Köln och innehavare av flera andra stift blev utan synnerligt motstånd vald. Då han residerade i Bonn, var det labila statsskicket ej hotat av någon omedelbar fara från honom, men väl från arméerna i 7-årskriget, däri hans äventyrliga politik indragit stiftet. Hans karakteristiska fordran att få bygga ett nytt stort fängelse blev det allvarligaste tvisteämnet, och han avled 1761 utan att ha fått förverkliga denna plan eller sina planer på ökade rättigheter för katolikerna. Hans oroliga verksamhet lyckades ej besegra konsistoriets och än mindre ständernas sega motstånd.

Han lyckades ej heller förhindra, att två märkliga jubileer fira-

des, år 1730 tvåhundraårsdagen av augsburgiska bekännelsen och år 1743 tvåhundraårsdagen av Osnabrücks övergång till protestantismen. Dessa manifestationer av självkänsla livade och stärkte befolkningens medborgaranda.

Redan under 1740-talet hade en man uppträtt, som i högre grad än någon annan satte sin prägel på samhällsutvecklingen i staden och stiftet, Justus Möser. Från en anspråkslös borgerlig familj kom han att bekläda en rad förtroendeposter, som enligt all teori skulle utesluta varandra. Av ridderskapet valdes han 1747 till dess sekreterare och av den biskopliga regeringen till dess ombud, advocatus patriae. Såsom sådan skulle han företräda regeringen både utåt och inåt, även mot ridderskapet. Detta valde tillika honom till syndicus.

för obemedlade, och utnämndes av regeringen även till domare i

För rättsvärden verkade han såsom offentlig saksförare, särskilt kriminalsaker. Detta är ju efter moderna begrepp alldeles på tok. Men det gick förträffligt. Sakligt och lugnt brukade han lösa alla konflikter, ett levande exempel på huru personligheten kan betyda mera än institutionerna.

Under Klemens Augusts tid hade särskilt 7-årskriget bragt stiftet i trångmål. Möser fick reda upp de ersättningsanspråk som uppstått för underhåll av trupper m. m. En längre vistelse i London gjorde honom förtrogen med engelskt samhällsliv, vidgade hans synkrets och gav honom nya impulser.

Emellertid skulle nu efter Klemens August en protestantisk biskop väljas. Georg III ville uppskjuta valet till efter fredsslutet, och domkapitlet gick gärna med på att en tid vara utan biskop. Såsom huvudman för huset Braunschweig-Lüneburg önskade Georg, efter sin andre sons födelse, att denne skulle bli biskop i Osnabrück. Och domkapitlet valde med glädje den föreslagne. En oskadligare biskop kunde man ju ej önska sig. Vid ett halvt års ålder bekläddes alltså prinsen, som erhållit namnet Fredrik, med biskoplig värdighet.

Biskop Fredrik stannade emellertid tillsvidare kvar i vaggan hos sina föräldrar. Såsom ställföreträdare skulle två geheimeråd fungera. Då dessa emellertid saknade all kännedom om och intresse för stiftet, utnämndes Möser till deras rådgivare. Han skulle, med bibehållande av alla sina övriga befogenheter, föredraga alla stats- och rättssaker för dem samt blev den verkligt styrande under biskopens hela omyndighet. Såsom ofrälse kunde han naturligtvis ej få deras rang. Ofta måste han anföra besvär över beslut, till vilka han

medverkat, och sedan i realiteten själv avgöra besvären. Belåtenheten tycks ha varit allmän.

Först 1783 tillträdde biskopen regeringen. Hovhållningen inknappades under tiden, finanserna förbättrades, vägar anlades, näringarna, särskilt linodlingen, uppmuntrades. Att märka är en strängt genomförd lagstiftning mot lyxvaror och överdåd vid bröllop och andra festligheter. Biskopen fyllde sin höga uppgift stillsamt, belåten med titeln kunglig höghet, som han fått på köpet. Och samma politik fortsattes. Möser regerade, så länge hans krafter stodo bi.

Den märklige mannen hann även med ett omfattande författarskap i allmännyttiga, politiska och historiska ämnen. Flertalet av hans uppsatser, som offentliggjorts i en av honom grundad tidskrift, samlades till en volym »Patriotische Phantasien», som spriddes över hela Tyskland och utövade ett betydande inflytande på opinionen i ekonomiska, moraliska och politiska frågor. En vetenskaplig prestation av rang var hans »Osnabrückische Geschichte», syftande att belysa Westfalens historia inifrån.

Hans huvudtes däri var, att landets historia kunde förstås endast med utgångspunkt från en undersökning av den äldsta jordäganderätten och befolkningens äldsta levnadsförhållanden. Denna överraskande moderna synpunkt kunde väl på forskningens dåvarande ståndpunkt ej föra till hållbara resultat på alla punkter, men gav impulser, som senare upptagits. Längre fram än till 1250 hann den av praktiska bestyr överhopade författaren ej, men han stödde sin framställning med en ofantlig mängd utdrag ur handlingar från äldsta tider. Ett ledmotiv var, att det av fasta klassgränser uppdelade folket, sammanhållet av lojalt vidhållen tradition, försvarat sin självstyrelse genom tiderna. Frivilliga offer, stark känsla för egen rätt och för okränkta ära illustreras med talrika exempel, skildrade livfullt, ehuru ej alltid med historisk kritik. Kraftigt framhåller han försummelse hos jordägarklassen att hävda sitt oberoende. Däri ser han roten till ofrihet hos lantbefolkningen. Det var tjänstbarheter och skatter under oroliga tider samt andra fordringsanspråk, som undergrävt befolkningens självkänsla, och denna företeelse bildar enligt Möser ett stort avsnitt av Westfalens historia. Man skönjer lätt frändskapen mellan historikerns bild och den levande politiken.

En ur statsrättslig synpunkt beaktansvärd teori drog han själv av sina forskningar. Den utgör en realistisk modifikation av kontraktsteorin i Rousseaus version. Lika — det insåg den tyske fors-

karen väl — voro ingalunda alla medborgare. Varken i rättigheter, anlag eller skyldigheter. Samhällsbildningen i Westfalen hade försiggått genom sammanslutning allenast av jordägarna i äldsta tid. Till deras »sammällskontrakt» hade sedan hantverkare, handlande m. fl. anslutit sig. Det fanns alltså två slags medborgarrätt »Landaktien» och »Geldaktien», de senare av skiftande art.

Analogin med de två grupperna väljare i England, varifrån han hämtat många uppslag, är tydlig. »Landet interest» och »Merchant interest» voro två fraktioner, som vägde mot varandra, särskilt före uppkomsten av Tories och Whigs. I parentes kan nämnas, att våra rösträttsbestämmelser efter ständsrepresentationen just grundades på det villkor, att man antingen innehade jord till visst värde eller uppbar viss inkomst. Alltså samma tanke som hos Möser.

En högstämnd nationalfest anordnades 1792 till firande av hans 50-åriga verksamhet i statens tjänst. Man kan betrakta detta såsom en höjdpunkt av det otidsenliga stiftets idyll. Det blev också nästan slutpunkten.

Revolutionskrigen störde idyllen. De nya idéerna ledde, sedan jubilarerna gått bort, till inre oroligheter, okända förut. Det var tydligt, att nådatiden nalkades sitt slut. Napoleonkrigen sopade bort hela den biskopliga regimen. Biskopen överlämnade pro forma landets styrelse till Englands konung och flydde. En gammal statsbildning, som trotsat sannolikhetens lagar i generationer, upphörde 1802 såsom självständigt rättssubjekt. Men den ingick 1815 i en större stat, Hannover, och medförde dit traditioner, värdefulla även för denna.

Fredsmäklarna i Osnabrück hade, utan att förstå det, uppnått ett märkligt resultat. Deras kompromiss, avsedd att efter 30-åriga krigets stormar skapa tillfälligt lugn i rivaliteten mellan stormakter, ter sig för eftervärlden såsom ett enastående experiment, väl värt att observeras. I tvisterna mellan skilda statsideal, monarki, republik eller blandformer av olika slag, framstår denna teoretiskt ohållbara lösning såsom fullt livskraftig. Den av traditioner och befolkningsanlag skapade medborgarandan, och personligheter, fyllda av samhällskänsla, vägde i längden mera än bristen på följdriktigt utformade institutioner.

Därför lyckades experimentet.